

УДК 342.7:341.231.14:355.01

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.26>

БАЛАНС МІЖ БЕЗПЕКОЮ І ПРАВАМИ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Яшарова Марія Миколаївна,

orcid.org/0000-0001-7648-8514

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри інтелектуальної власності та приватного права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті досліджуються теоретико-правові та практичні аспекти забезпечення балансу між потребами національної безпеки та дотриманням прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні. Актуальність теми зумовлена збройною агресією проти України, яка спричинила запровадження особливого правового режиму та істотні зміни у механізмах реалізації конституційних прав. Автор аналізує національне законодавство, зокрема Конституцію України та Закон України «Про правовий режим воєнного стану», а також міжнародні стандарти, закріплені у Європейській конвенції з прав людини та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права.

Особливу увагу приділено принципам допустимості обмеження прав людини в умовах війни, серед яких законність, необхідність, пропорційність і тимчасовість, що формують основу правового балансу між інтересами держави та особи. У статті розкрито механізм déroгації прав відповідно до міжнародного права та визначено межі таких обмежень.

Проаналізовано ключові проблеми забезпечення прав людини під час воєнного стану, зокрема у сфері мобілізації, доступу до правосуддя, свободи слова, захисту вразливих категорій населення, а також ризики зловживання владними повноваженнями. Наголошується на необхідності посилення гарантій правового контролю та забезпечення верховенства права навіть в умовах воєнних загроз.

У результаті дослідження обґрунтовано необхідність удосконалення правових механізмів захисту прав людини з урахуванням сучасних викликів та європейських стандартів, що сприятиме зміцненню демократичних інститутів і формуванню ефективної системи правового захисту в умовах війни та повоєнного відновлення України.

Ключові слова: права людини, воєнний стан, національна безпека, збройна агресія, правовий режим, безпекові правовідносини, верховенство права.

Yasharova Mariia. Balancing security and human rights during wartime: contemporary challenges and legal mechanisms of protection

This article studies legal and practical issues of the balance between national security and human rights during martial law in Ukraine. The topic is important because of the war against Ukraine, which caused special legal rules and changes in the use of human rights.

The author analyzes Ukrainian law, especially the Constitution of Ukraine and the Law "On the Legal Regime of Martial Law". The article also looks at international standards, such as the European Convention on Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights.

Special attention is given to the principles of limiting human rights during war. These principles are legality, necessity, proportionality, and temporality. They help to keep a balance between the interests of the state and the rights of people. The article also explains the idea of derogation of rights and its limits.

The article studies main problems of human rights protection during martial law. These include problems in mobilization, access to justice, freedom of speech, protection of vulnerable groups, and risks of abuse of power.

The author concludes that it is necessary to improve legal mechanisms for the protection of human rights. This should be done according to modern challenges and European standards. It will help to support democracy and create an effective system of human rights protection during war and after the war in Ukraine.

Key words: human rights, martial law, national security, armed aggression, legal regime, security legal relations, rule of law.

Збройна агресія проти України обумовила функціонування держави в умовах воєнного стану, що суттєво трансформувало механізми реалізації прав і свобод людини. У цих обставинах проблема забезпечення належного балансу між інтересами національної безпеки та гарантіями прав людини набуває особливої актуальності та потребує комплексного правового осмислення.

Запровадження воєнного стану, передбачене Конституцією України [1] та Законом України «Про правовий режим воєнного стану» [2], допускає можливість встановлення обмежень окремих прав і свобод. Водночас такі обмеження не мають абсолютного характеру та не можуть призводити до повного скасування прав людини. Україна, навіть за умов воєнного стану, зберігає міжнародно-правові зобов'язання, зокрема щодо дотримання стандартів, визначених Європейською конвенцією з прав людини [3] та Міжнародним пактом про громадянські і політичні права [4].

Метою даного дослідження є системний аналіз проблем забезпечення балансу між вимогами безпеки та дотриманням прав людини в умовах війни, а також визначення ефективних правових інструментів, здатних забезпечити цей баланс у сучасних умовах.

Сучасна правова доктрина виходить із того, що співвідношення між інтересами держави та правами людини ґрунтується на можливості їх тимчасового обмеження, але не повного нівелювання. Відповідно до статті 64 Конституції України [1], у період воєнного або надзвичайного стану допускається встановлення обмежень прав і свобод, однак такі заходи мають виключний характер і не можуть поширюватися на невідчужувані права людини. Зазначене положення відображає концепцію «ядра прав людини» (core rights), що не підлягає обмеженню за жодних обставин. До таких прав належать, зокрема, право на життя, заборона катувань і нелюдського поводження, право на гідність, а також право на справедливий суд. Їх абсолютний характер обумовлений тим, що їх порушення підриває основи правової держави та суперечить фундаментальним міжнародним стандартам [5].

На міжнародному рівні питання обмеження прав людини регулюється через інститут дерогації, закріплений у статті 15 Європейської конвенції з прав людини [3]. Дерогація передбачає можливість тимчасового відступу держави від виконання окремих зобов'язань у разі виникнення надзвичайної ситуації, що становить загрозу життю нації. Водночас застосування цього механізму обмежується суворими умовами: відповідні заходи повинні бути обґрунтованими, необхідними в конкретних обставинах, пропорційними поставленій меті та такими, що не суперечать іншим міжнародним зобов'язанням держави.

Сформульовані в науковій доктрині принципи обмеження прав людини є ключовими орієнтирами для держави у цей період. Принцип законності означає, що будь-яке обмеження повинно мати чітке нормативне підґрунтя і не може застосовуватися довільно. Принцип необхідності передбачає, що обмеження допускається лише за наявності реальної загрози, яку неможливо усунути менш обтяжливими заходами. Пропорційність вимагає збереження розумного балансу між інтересами безпеки та правами людини, щоб втручання не було надмірним. Тимчасовість підкреслює, що такі обмеження діють виключно протягом періоду надзвичайного правового режиму і повинні бути скасовані одразу після його завершення.

Отже, зазначені принципи формують правову модель, у межах якої держава, навіть в умовах війни, зобов'язана діяти не довільно, а в рамках права, забезпечуючи мінімально необхідний рівень захисту прав людини. Саме це і становить сутність балансу між безпекою та правами людини як ключового елементу демократичного правопорядку.

Правове регулювання забезпечення такого балансу в Україні має комплексний характер і охоплює норми різних галузей права, зокрема конституційного, адміністративного, кримінального та міжнародного. Його фундамент становить Конституція України, яка закріплює людину, її життя і гідність як найвищу соціальну цінність (ст. 3), встановлює принцип верховенства права (ст. 8), а також передбачає можливість тимчасового обмеження

окремих прав і свобод у період воєнного стану (ст. 64) [1].

Особливе значення має Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [2], який визначає правові засади запровадження відповідного режиму, перелік можливих обмежень прав громадян, а також компетенцію органів державної влади і військового командування. У свою чергу, Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [6] регламентує порядок виконання громадянами обов'язку щодо захисту держави, що впливає на реалізацію таких прав, як свобода пересування, право на працю та особиста недоторканність. Норми Кримінального кодексу України забезпечують охорону правопорядку, встановлюючи відповідальність за воєнні злочини та інші порушення, пов'язані з режимом воєнного стану.

Водночас важливим елементом правового регулювання є міжнародно-правові акти, ратифіковані Україною, зокрема Європейська конвенція з прав людини та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [4]. Вони встановлюють універсальні стандарти допустимого обмеження прав людини навіть в умовах надзвичайних ситуацій, визначаючи межі втручання держави у сферу основоположних прав і свобод.

Наразі національне зазнало істотних змін, спрямованих передусім на підвищення обороноздатності держави, що дає розширення повноважень органів державної влади та військового командування, спрощенні процедур мобілізації, а також запровадженні додаткових механізмів контролю за безпековою ситуацією. Але такі зміни, хоча й об'єктивно необхідні в умовах війни, створюють потенційні ризики для дотримання прав людини.

Розширення дискреційних повноважень державних органів у воєнний час може створювати умови для зловживань, тоді як нечітке визначення процедур сприяє їх довільному застосуванню. Підвищення контролю за діяльністю громадян також може призвести до надмірного втручання у приватне життя. У цьому контексті особливе значення набуває наявність ефективних механізмів конт-

ролю за діями державних органів, серед яких ключову роль відіграють судовий контроль, парламентський нагляд, а також інституційний нагляд, здійснюваний Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини.

Таким чином, сучасна система правового регулювання має двоїстий характер: з одного боку, вона орієнтована на забезпечення національної безпеки та підтримку державного суверенітету; з іншого – повинна гарантувати, що обмеження прав і свобод громадян не будуть необґрунтованими, що є критично важливим для підтримання демократичного правопорядку навіть у умовах війни.

Забезпечення прав людини під час воєнного стану стикається із комплексними викликами як нормативного, так і практичного характеру. Ефективність реалізації прав залежить не лише від самого законодавства, а й від того, наскільки якісно воно застосовується на практиці у складних умовах збройного конфлікту.

Практичні спостереження останніх років демонструють випадки порушення процедур мобілізації, зокрема щодо порядку вручення повісток, проходження медичного огляду та реалізації права на відстрочку. У ряді ситуацій громадяни недостатньо поінформовані про свої права та обов'язки, що суперечить принципу правової визначеності. Згідно з практикою Європейського суду з прав людини (ст. 5 Європейської конвенції) [3], будь-яке втручання держави у право на свободу має бути законним, передбачуваним та обґрунтованим. Ігнорування цих вимог може кваліфікуватися як порушення прав людини, навіть у умовах надзвичайного або воєнного стану.

Воєнні дії мали суттєвий вплив на функціонування судової системи України. Значна частина судів була евакуйована, деякі тимчасово припинили діяльність, а інші перейшли на дистанційний формат роботи. Такі обставини спричиняють затримки у розгляді справ, ускладнюють доступ громадян до суду та обмежують можливість ефективного захисту прав. У своїй практиці Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував на обов'язку держави забезпечити "effective

access to court" (ефективний доступ до суду), а відсутність такого доступу може кваліфікуватися як порушення статті 6 Конвенції [6].

Інформаційна безпека під час війни виступає важливим інструментом захисту держави, що зумовлює необхідність регулювання обігу певної інформації, зокрема військової. Водночас існує високий ризик надмірного обмеження права на свободу вираження поглядів, закріпленого в статті 34 Конституції України [1] та статті 10 Європейської конвенції [3]. Судова практика ЄСПЛ демонструє, що такі обмеження мають бути "necessary in a democratic society" (необхідними в демократичному суспільстві), а їхнє перевищення або непропорційне застосування може призводити до звуження демократичного простору та зниження рівня довіри до державних інституцій.

Особливого значення набула проблема захисту вразливих груп населення, зокрема внутрішньо переміщених осіб (ВПО), які стикаються з труднощами у доступі до житла, працевлаштування та соціальних виплат. Схожі проблеми спостерігаються серед військовослужбовців та їхніх сімей, які потребують належного соціального і правового захисту. Відповідно до міжнародних стандартів, зокрема Керівних принципів ООН щодо внутрішнього переміщення, держава зобов'язана гарантувати таким особам мінімальні стандарти захисту. Недостатнє виконання цих стандартів може свідчити про системні порушення прав людини та потребує підвищеної уваги законодавця та органів влади.

Воєнний стан передбачає розширення повноважень органів державної влади, що необхідно для оперативного реагування на загрози національній безпеці. Водночас така концентрація повноважень створює потенційний ризик їх зловживання, особливо за умов обмеженого контролю з боку суспільства та незалежних інституцій. У цьому контексті принцип верховенства права набуває особливої значущості: держава не може діяти довільно навіть у кризових ситуаціях. Практика Європейського суду з прав людини демонструє, що будь-яке обмеження прав людини має супроводжува-

тися ефективними гарантіями від зловживань, зокрема забезпеченням можливості судового оскарження дій органів влади.

Аналіз сучасної практики свідчить, що основні проблеми забезпечення прав людини під час війни виникають не стільки через відсутність нормативної бази, скільки через складності її реалізації та контролю. У період воєнного стану держава змушена діяти швидко та рішуче, однак це не повинно призводити до нівелювання базових правових гарантій. Тому критично важливим є формування дієвого механізму, який дозволяє забезпечити баланс між потребами національної безпеки та захистом прав людини, з урахуванням принципів пропорційності, законності та верховенства права.

Сучасна правова доктрина розглядає співвідношення національної безпеки та прав людини як одну з центральних проблем функціонування держави в умовах кризових ситуацій, включно з війною. Науковці підкреслюють, що цей баланс не є статичним і носить динамічний, адаптивний характер, залежно від рівня загроз та суспільних потреб. Згідно з дослідженнями, у мирний час пріоритет надається максимальному забезпеченню прав і свобод людини, тоді як в умовах війни акцент зміщується на забезпечення національної безпеки. Водночас така трансформація не означає повного ігнорування прав людини: йдеться про тимчасове та обґрунтоване обмеження прав, встановлене законом. Таким чином, баланс між безпекою та свободою постає як постійний процес пошуку оптимального співвідношення двох цінностей, що визначає ефективність правового регулювання в умовах надзвичайних ситуацій.

Більшість сучасних науковців сходиться на думці, що навіть у умовах воєнного стану права людини не можуть бути повністю скасовані. Це пояснюється існуванням так званих невідчужуваних (абсолютних) прав, які не підлягають обмеженню за жодних обставин. До таких прав належать, насамперед, право на життя, заборона катувань, право на людську гідність та інші фундаментальні гарантії, збереження яких є одним із ключових індикаторів демократичності держави навіть у кризових ситуаціях [7, 8].

Держава зобов'язана забезпечувати мінімальний рівень правового захисту незалежно від обставин, гарантувати базові процесуальні та матеріальні механізми захисту особи від свавільних дій органів влади. У науковій доктрині така концепція часто розглядається як забезпечення мінімальних стандартів прав людини, що охоплюють життєво важливі права та базові гарантії доступу до правосуддя, свободи та особистої недоторканності.

Вітчизняні дослідники, зокрема Л. Ніколенко [7] та О. Білоскурська [8, с. 9–11], досліджують проблему балансу між безпекою і правами людини через призму інституційних гарантій та механізмів контролю. На їх думку, ефективність захисту прав у воєнний період залежить не лише від змісту законодавства, а й від належного функціонування державних інститутів, зокрема:

- посилення контролю за діяльністю органів влади – необхідність запобігання зловживанням в умовах розширення повноважень;

- забезпечення незалежності судової влади – суди повинні залишатися ефективним механізмом захисту прав навіть під час війни;

- дотримання міжнародних стандартів – орієнтація на практику міжнародних інституцій, зокрема Європейського суду з прав людини.

Наукові підходи до проблеми балансу між національною безпекою та правами людини базуються на визнанні його динамічного характеру, неможливості повного скасування прав людини навіть у період воєнного стану та необхідності забезпечення мінімальних стандартів їхнього захисту. Реалізація цього балансу значною мірою визначається рівнем розвитку правових інститутів, ефективністю механізмів контролю та відповідністю національного законодавства міжнародним стандартам.

У сучасних реаліях особливого правового режиму забезпечення прав людини потребує комплексного підходу, що охоплює не лише нормативне регулювання, а й розвиток інституційних, процедурних та освітніх механізмів. Такі заходи спрямовані на підвищення стійкості правової

системи та зміцнення її здатності до адекватного реагування на виклики воєнного часу.

Гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами, у тому числі положеннями Європейської конвенції з прав людини та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, сприяє не лише ефективнішому захисту прав і свобод людини, а й інтеграції України до європейського правового простору. Особлива увага має приділятися розробці дієвих механізмів відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої війною, із врахуванням досвіду міжнародної практики та судової доктрини.

Проблема забезпечення балансу між безпекою та правами людини в умовах воєнного стану набуває особливої актуальності. Аналіз чинного законодавства України засвідчує наявність достатніх нормативних механізмів регулювання обмежень прав і свобод на конституційному та законодавчому рівнях, а також у межах міжнародно-правових зобов'язань держави. Водночас ключовим викликом залишається не стільки дефіцит правових норм, скільки забезпечення їхньої ефективної реалізації на практиці, що потребує посилення контролю, удосконалення процедур та підвищення кваліфікації державних органів.

І тому баланс між безпекою та правами людини є динамічним і прямо залежить від суспільно-політичних умов та конкретного контексту воєнного стану. Обмеження прав допускаються лише за дотриманням основоположних принципів: законності, необхідності, пропорційності та тимчасовості. Разом з тим, навіть у період війни існує коло невідчужуваних прав, які не підлягають обмеженню і становлять фундамент демократичного правопорядку.

Аналіз практики та наукових досліджень свідчить, що під час воєнного стану в Україні особливо гостро проявляються такі проблеми: недосконалість процедур мобілізації, ускладнений доступ до правосуддя, ризику надмірного обмеження свободи слова, недостатній захист вразливих категорій населення та можливі зловживання владними повноваженнями. Ці виклики вимагають

системного перегляду як законодавчої бази, так і інституційних механізмів контролю. Сучасні наукові підходи до проблеми балансу підкреслюють неприпустимість повного скасування прав людини, необхідність забезпечення мінімальних стандартів їх захисту та важливість функціонування ефективних державних інститутів. Незалежна судова система, парламентський контроль та дотримання міжнародних стандартів, зокрема практики Європейського суду з прав людини, визнаються ключовими механізмами забезпечення балансу між безпековими потребами та правами особи.

Аналіз проведеного дослідження показує, що вдосконалення законодавства України повинно передбачати: посилення інституційного контролю, впровадження цифрових технологій у правосудді, чітке регламентування процедур, гармонізацію з правовими нормами Європейського Союзу, розвиток міжнародного нагляду та підвищення рівня правової освіти населення. Реалізація цих заходів сприятиме підвищенню ефективності захисту прав людини навіть за умов підвищених безпекових загроз і зміцнить демократичні інститути в Україні.

Перспективи післявоєнного відновлення безпосередньо пов'язані з нагальною потребою відновлення порушених прав громадян, реформування судової системи та адаптації національного законодавства до сучасних європейських стандартів. Важливим аспектом є також створення ефективних механізмів компенсації шкоди, що дозволяє не лише відновити справедливість, а й підвищити довіру суспільства до державних інституцій.

У цьому контексті баланс між забезпеченням національної безпеки та захистом прав людини має розглядатися як основоположний принцип формування стійкої демократичної держави. Забезпечення прав людини в умовах війни постає складним багатовимірним процесом, який потребує синергії між ефективною державною політикою, продуманим правовим регулюванням та надійним функціонуванням інституцій контролю. Тільки комплексне врахування цих факторів дозволяє досягти оптимального співвідношення між інтересами держави та правами окремої особи, забезпечуючи довгострокову стабільність та правову безпеку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення : 05.04.26).
2. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 16.03.2000 № 1550-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 05.04.26).
3. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as amended by Protocols No. 11 and No. 14. Rome, 04.XI.1950. [online]. URL: <https://rm.coe.int/1680063765>
4. International Covenant on Civil and Political Rights. Adopted by UN General Assembly Resolution 2200A (XXI), 16 December 1966. Entry into force: 23 March 1976. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
5. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. ООН, 10 грудня 1984 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_085
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку : Закон України від 11.04.2024 № 3633-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#n152> (дата звернення 05.04.2025).
7. Ніколенко Л. М. Захист прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Том 1, № 91. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.30>

8. Білоскурська О. В., Федорчук М. Д. Нормативно-правове регулювання обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні. *Правова держава*. 2022. № 46. С. 7–18. <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2022.46.257802>

Наукову статтю підготовлено в рамках Конкурсу «Передова наука в Україні 2026–2028» за проектом «Захист прав людини в умовах подолання наслідків війни в Україні: на шляху утвердження правових цінностей Європейського Союзу» (реєстраційний номер 2025.07/0051), що фінансується Національним фондом досліджень України за кошти державного бюджету.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 08.04.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.05.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026